

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1996

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
THE HONOURABLE C.M. WOODHOUSE

Ἔχω πολλές φορές ἀναρωτηθεῖ πῶς ἄραγε θὰ τελείωνε τὴν Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος ἐὰν εἶχε προφθάσει νὰ τὴν ὀλοκληρώσει ὅσο ζοῦσε. Διαβάζοντας τὴν ἀξιόλογη εἰσαγωγή τοῦ Διονυσίου Λιβανοῦ στὸν ἐνδέκατο τόμο, ὁ ὁποῖος ἐκδόθηκε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συγγραφέως, ἀπεκόμισα τὴν ἐντύπωση ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κανελλόπουλος δὲν τὸ εἶχε ξεκαθαρίσει μέσα του. Ἐὰν εἶχε ζήσει ἕως καὶ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα π.χ., πῶς θὰ εἶχε ἀντιμετωπίσει τὸ κίνημα γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Εὐρώπης;

Δὲν πρέπει βεβαίως νὰ λησμονοῦμε ὅτι τὸ θέμα του ἦταν τὸ Εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα ὄχι ἡ Εὐρωπαϊκὴ ἔνωση. Ἡ λέξη πνεῦμα ἀπαντᾷ σχεδὸν σὲ κάθε του σελίδα, ἐνῶ ἡ λέξη ἔνωση σχεδὸν καθόλου. Τὸ κατὰ πόσον, ὅμως, ὀδεύομε ἢ ὄχι πρὸς τὴν ἔνωση τῆς Εὐρώπης δὲν εἶναι κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ, ἰδίως ὅταν ὁ Κανελλόπουλος πραγματεύεται τόσον διεξοδικῶς τὴν συγκρότηση τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς θεωρώντας τις, ὡς κράτος ποὺ ἰδρύθηκε ἀπὸ Εὐρωπαίους, προῖόν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Στὸ ἐπίκεντρο τῆς θεματικῆς του βρίσκεται ἡ ἀνάπτυξη τοῦ «Εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρώπου», ἡ ὁποία περιλαμβάνει κατ' ἀνάγκη τοὺς σκοποὺς ποὺ ἔχει τάξει εἰς ἑαυτὸν ὁ Εὐρωπαϊκὸς ἄνθρωπος. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἐπανέλθω.

Ἔχει ἰδιαίτερη σημασία τὸ πότε ἀκριβῶς θεωρεῖ ὁ Κανελλόπουλος ὅτι ἀναδύεται γιὰ πρώτη φορά ὁ «Εὐρωπαϊκὸς ἄνθρωπος». Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ υποθέσει ὅτι τοῦτο συνέβη κάποια στιγμή στὴν ἀρχαιοελληνικὴ ἱστορία. Ἐ λοιπὸν ὄχι! Στὴν εἰσαγωγή του στὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ ἔργου του τὸ 1941, ποὺ ἐπανεκδόθηκε τὸ 1976, λέει ἐπὶ λέξει: «Γράφοντας τὴν ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ἄφησα ἔξω τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Ἑλλάς βρίσκεται πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη». Ἐτσι, τὸ πρῶτο

του κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην παρακμή τῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας. Ὡς «πρῶτον Εὐρωπαϊόν» κατονομάζει τὸν Ἅγιο Αὐγουστίνου, ἕναν Λατίνου ποὺ γεννήθηκε στὴν Βόρειο Ἀφρική τὸν 4ο αἰώνα μ.Χ. Ἐπομένως ἀκόμη καὶ ὁ Μέγας Κωνσταντίνος δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ «Εὐρωπαϊός», ἀφοῦ πέθανε πρὶν γεννηθεῖ ὁ Αὐγουστίνος.

Τοῦτο δὲν σημαίνει βεβαίως, ὅτι ἡ κλασσικὴ Ἑλλάδα μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ ὡς «προ-Εὐρωπαϊκή», ἀλλὰ ὅτι οἱ Ἕλληνες κλασσικοὶ χρησιμεύουν κυρίως ὡς σημεῖα ἀναφορᾶς γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς τέχνης ποὺ ἐμφανίστηκε ἀργότερα. Γιὰ παράδειγμα, συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορά τὴν Ἰλιάδα στὸ Κεφάλαιο 12, ὅπου τὸ Ὀμηρικὸ αὐτὸ ἔπος συγκρίνεται διεξοδικῶς μὲ τὸ τραγούδι τῶν «Νιμπελουγγκεν». Ὁ Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορά στὸ Κεφάλαιο 129, ὅταν ἡ τελικὴ σκηνὴ τοῦ θανάτου τοῦ Οἰδίποδος συγκρίνεται μὲ τὴν ἀντίστοιχη σκηνὴ στὸν Θάνατο τοῦ Ἀδάμ τοῦ Γερμανοῦ ποιητῆ Klopstock. Σὲ ἕνα διαφορετικὸ πλαίσιο ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ περίφημου ἀγάλματος τοῦ Λαοκόοντος στὴ Ρώμη ποὺ ἔγινε κάτω ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου, χρησιμοποιοεῖται στὸ κεφάλαιο 130 ὄχι μόνο γιὰ νὰ εἰσαγάγει τὴν Ἱστορία τῆς Τέχνης στὴν Ἀρχαιότητα τοῦ Winckelman ἀλλὰ καὶ ὡς τίτλος ἑνὸς σημαντικοῦ κριτικοῦ συγγράμματος τοῦ Lessing.

Ἡ μελέτη τῶν Ἑλλήνων κλασσικῶν συνεχίστηκε ὁμαλὰ καὶ ἀδιατάρακτα στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη ἀλλὰ μὲ διαλείψεις στὴ Δύση. Σπάνιζαν οἱ λόγιοι ὡς ὁ Ἅγιος Αὐγουστίνος καὶ ὁ Boethius ποὺ ἦσαν ἐξοικειωμένοι μὲ τὰ Ἑλληνικά. Ἀκόμη καὶ διανοητὲς ὡς ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης καὶ ὁ Δάντης ἐλάχιστα Ἑλληνικά ἐγνώριζαν. Ὡστόσο ἀποίους ποὺ ἔμεινε ἀγράμματος ὡς τὴν ὄριμη ἡλικία του καὶ ποὺ ὑπῆρξε ἀσφαλῶς μεγάλος Εὐρωπαῖος κατέβαλε τὶς μέγιστες προσπάθειες γιὰ νὰ ἐπαναφέρει τὴν κλασσικὴ παιδεία. Πρόκειται γιὰ τὸν Καρλομάγνο ἢ Κάρολο τὸν Μέγα ὅπως τὸν λέμε στὰ Ἑλληνικά. Τὸ κεφάλαιο τοῦ Κανελλόπουλου γιὰ τὴν «Ἁγία Ρωμαϊκὴ Αυτοκρατορία» τοῦ Καρλομάγνου εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἔργου.

Ὡς κατακτητῆς — λέει ὁ Κανελλόπουλος — ὁ Καρλομάγνος ἐπεξέτεινε τὴν δυνάμη του πρὸς Βορρὰν καὶ Νότον, πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Δυσμάς. Ὡστόσο θέλησε καὶ νὰ τὴν ἐπεκτείνει περαιτέρω μέσω τῆς παιδείας καὶ τῆς διπλωματίας. Ἔτσι ἔφερε μοναχοὺς ἀπὸ τὶς Βρετανικὲς νῆσους νὰ διδάξουν τοὺς ὑπηκόους του Λατινικά καὶ Ἀρχαῖα (ἔχοντας πρῶτα μάθει καὶ τὶς δύο γλῶσσες ὁ ἴδιος), θεμελίωσε σχολεῖα καὶ σπουδαστήρια μοναστηριῶν, ἐπανεισήγαγε τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, προσεπάθησε, χωρὶς νὰ τὸ ἐπιτύχει, νὰ συνάψει γάμο μὲ τὴν Βυζαντινὴν πριγκίπισσα Εἰρήνην, ἐδέχθη τοὺς πρέσβεις τοῦ Χαροῦν-αλ-Ρασίντ ἀπὸ τὴ Βαγδάτη, ἀπο-

κατέστησε τὸν Πάπα Λέοντα τὸν III στὸν θρόνο του στὴ Ρώμη, κερδίζοντας ἔτσι τὸν τίτλο τοῦ «Ἀγίου Ρωμαίου Αὐτοκράτορος», οἰκοδόμησε τὸν Καθεδρικό ναὸ στὸ ἸΑαχεν κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Βυζαντινῆς προελεύσεως ναοῦ San Vitale τῆς Ραβέννας.

Ὁ Κανελλόπουλος συνοφίζει τὰ ἐπιτεύγματά του ὡς ἐξῆς: «Στὶς μέρες τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, δηλαδὴ στὸ ἔτος 800, ἔκαμε τὸ Εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα τὴν πρώτη συνειδητὴ προσπάθεια γιὰ νὰ ἀποκρυσταλλωθεῖ». Αὐτὴ ἡ προσπάθεια ὅμως δὲν εἶχε διάρκεια, διότι στηριζόταν μόνο στὴν δύναμη καὶ τὴν μεγαλοφυΐα ἐνὸς ἀνθρώπου. Ἡ Ἀγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ὡς ἐλέχθη προσφωῶς, δὲν ἦταν οὔτε Ἀγία, οὔτε Ρωμαϊκὴ, οὔτε Αὐτοκρατορία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει περιοριζόταν στὴν δυτικὴ Εὐρώπη καὶ δὲν ἀντιπροσώπευε τὸ Εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα γενικῶς.

Τὸ μειονέκτημα τοῦτο διήρκεσε ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες. Ἡ ἀδυναμία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος νὰ ἀποκρυσταλλωθεῖ ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι στηριζόταν πάντοτε στὴν δύναμη καὶ συγκεκριμένα στὴν δύναμη γιὰ τὴν προάσπιση τῶν ὑποτιθεμένων συμφερόντων τῆς θρησκείας. Ἀργὰ ἢ γρήγορα, ὡστόσο, ἡ δύναμη ἐξανεμιζόταν ἢ κατατροπωνόταν ἀπὸ κάποια ἀνταγωνιστικὴ δύναμη. Αὐτὸ πού πραγματικὰ χρειαζόταν ἦταν ἡ συνέχεια ἀλλὰ ἡ συνέχεια ἀπαιτοῦσε πολιτισμικὴ σταθερότητα γιὰ πολλὰς γενεές. Ὁ Εὐρωπαῖος ἄνθρωπος δὲν μπορούσε νὰ ἐνηλικιωθεῖ μέσα ἀπὸ μιὰν ἀτέρμονα διαδοχὴ πολεμικῶν συγκρούσεων. Γιὰ νὰ ἀντέξει στὸ χρόνο, τὸ Εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα χρειαζόταν πολιτισμικὴ καὶ θρησκευτικὴ ὀριμότητα βασισμένη στὴν ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφίας, τῆς θρησκευτικῆς ἁρμονίας καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν.

Ὁ Κανελλόπουλος τονίζει τὴν σημασίαν πού ἀποδίδει σ' αὐτὴν τὴν ἐκτίμηση τοποθετώντας ἀμέσως μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρολομάγνου καὶ τῶν ἀμέσων διαδόχων του ἕνα κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνάπτυξη τῆς Βορειοδυτικῆς Εὐρώπης κατὰ τοὺς ἐπόμενους τέσσερις ἢ πέντε αἰῶνες. Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ μιὰ αἰφνίδια ἀλλαγὴ θέματος, καθότι ὁ ἴδιος ὁ Καρολομάγνος ὑπῆρξε βεβαίως πρωτοπόρος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς δημιουργίας στὴν πρωτεύουσά του στὸ ἸΑαχεν. Ἡ στροφή πρὸς τὴν ἀναβάθμιση τῶν πολιτισμικῶν ἐνδιαφερόντων μετὰ τοῦ 8ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος στὴν δυτικὴ Εὐρώπη ὑπῆρξε ὡστόσο ἕνα ἐντυπωσιακὸ γεγονός μεγάλης σημασίας. Ἡ τάση αὐτὴ συνεχίσθηκε καθ' ὅλη τὴν περίοδο τοῦ ρωμανικοῦ ρυθμοῦ, κατὰ τὴν ὁποία ἐδέσποζαν ἡ Γαλλία, ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Γερμανία, ἕως τὴν περίοδο τοῦ Γοτθικοῦ ρυθμοῦ ἢ ὁποία εἶναι πλέον γνησίως Εὐρωπαϊκὴ.

Ὁ Γοτθικὸς ρυθμὸς ἀπετέλεσε μιὰ τόσο σημαντικὴ φάση στὴν πολιτισμικὴ ἱστορία τῆς Εὐρώπης ὥστε ἀξίζει νὰ παραθέσει κανεὶς ἐν ἐκτάσει τί ἔγραψε γι' αὐτὸν ὁ Κανελλόπουλος στὸ μεγάλο του ἔργο. Ἐχοντας μνημονεύσει ἕναν Γάλλο λόγιο,

ὁ ὁποῖος χαρακτηρίσει τὸν Ρωμανικὸ ρυθμὸ ὡς «τὸν πρῶτον ὄρισμὸν τῆς Δύσεως» (I.128), ὁ Κανελλόπουλος συνεχίζει ὡς ἑξῆς: «Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ Δύση, ἡ βορειοδυτικὴ Εὐρώπη, βρῆκε τὴν πρώτη γεωγραφικὰ καθολικὴ, πνευματικὴ ἀποκρυστάλλωσὴ τῆς στῆ ρωμανικῆ ἐποχῆ. Κι' αὐτὸ εἶναι σωστό. Κι' ὕστερα ἀπὸ τὴν ρωμανικὴ ἐποχὴ — σωστότερα μὲς' ἀπὸ τὴν ἴδια τῆ ρωμανικῆ βούληση — βγῆκε ἡ ἐποχὴ ποὺ χαρακτηρίζεται μὲ τὸν γοθτικὸ ρυθμὸ. Αὐτὸ εἶναι ἐπίσης πολὺ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν βορειοδυτικὴ Εὐρώπη — γιὰ τὴν Εὐρώπη γενικά, ὅπως πρέπει νὰ λέμε ἀπὸ τώρα κι' ἐμπρός, ἀφοῦ ὁ εὐρωπαϊκὸς τύπος τοῦ ἀνθρώπου βρῆκε πιά τὴν πρώτη του ἀποκρυστάλλωση».

Ὁ Κανελλόπουλος μνημονεύει ἐδῶ, γιὰ πρώτη νομίζω φορά, ὅτι ὁ Εὐρωπαϊκὸς ἄνθρωπος ἔχει πιά βρεῖ τὴν ἀποκρυστάλλωσὴ του. Πρόκειται γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση μιᾶς πνευματικῆς διαδικασίας ποὺ εἶναι συγχρόνως θρησκευτικὴ ἀλλὰ καὶ αἰσθητικὴ. Ὑπῆρξαν ὄντως πνευματικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐστήριξαν αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη. Ὑπῆρξαν ἅγιοι ὅπως ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔγραψε ποιήματα στὰ Ἰταλικά. Ὑπῆρξαν ἔντιμοι ἱππότες ποὺ δὲν πολέμησαν γιὰ ἔθνικες κατακτήσεις ἀλλὰ — κατὰ τὸν Κανελλόπουλο — «γιὰ τὴν πίστη καὶ γιὰ τὴν γυναικία» (I. 147). Ὑπῆρξαν γλύπτες καὶ ζωγράφοι ποὺ ἀπέκτησαν διεθνή φήμη καὶ καλλιέργησαν ἓνα κοινὸ Εὐρωπαϊκὸ ὕφος. Ὑπῆρξε μιὰ ἐπανευθυγράμμιση τῆς δυτικῆς πρὸς τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη, ἡ ὁποία εἶχε μιὰ πολὺ πιὸ μακροχρόνια παράδοση πολιτισμικῆς ἀναπτύξεως ἀπὸ τότε ποὺ ἰδρύθηκε ἡ Κωνσταντινούπολις τὸν 4ο αἰώνα.

Δυστυχῶς ὁ δυτικοευρωπαϊκὸς ἄνθρωπος δὲν ἀρέστηκε στὴν πολιτισμικὴ του ἀνάπτυξη. Φτάνουμε ἔτσι στὸν 13ο αἰώνα, ὅποτε αὐτὸς ἀποφάσισε νὰ ἐπιβεβαιώσει τὸ νεόκοπο σθένος του καὶ τὴν νέα του ἐμπιστοσύνη στὶς δικές του δυνάμεις καταλαμβάνοντας τὴν Ἀνατολικὴ Αὐτοκρατορία καὶ τὴν πρωτεύουσά της ὑπὸ τὸ πρόσημα μιᾶς Σταυροφορίας ἐναντίον τῶν ἀπίστων τῆς Ἀνατολῆς. Μόνο μὲ στεναγμὸ ἀνακούφισης μπορεῖ κανεὶς νὰ χαιρετίσει τὸ γεγονός ὅτι λίγο μετὰ ἀπὸ μισὸ αἰώνα οἱ Ἕλληνες ἐπανεκατέκτησαν τὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ ψυχολογικὲς ἐπιπτώσεις, ὡστόσο, ἐκλόνισαν τὸ φρόνημα τῶν ἀνθρώπων τόσο σὲ Ἀνατολὴ ὅσο καὶ σὲ Δύση. Ἡ Ἀνατολικὴ Αὐτοκρατορία θανασίμως τραυματισμένη ὑπέκυψε τὸ 1453. Ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη κατακερματίσθηκε σὲ ἔθνικα κράτη ποὺ βρίσκονταν σὲ συνεχῆ ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ τους. Ὑπῆρξαν βεβαίως φιλόσοφοι, ποιητὲς καὶ καλλιτέχνες τοὺς ὁποῖους τιμοῦμε σήμερα, ἀλλὰ ἡ σημασία τους δὲν συγκρινόταν μὲ αὐτὴ τῶν βασιλέων καὶ τῶν θεολόγων.

Ἡ διεισδυτικὴ ματιὰ τοῦ Κανελλόπουλου ἐντοπίζει τὴν συμβολικὴ ἀξία συμβάντων φαινομενικῶς μικρῆς σημασίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐντάσεως μεταξὺ τῶν

ἐκκλησιῶν. Τὸ 1339 ὁ Ἰταλὸς ποιητὴς Πετράρχης συνάντησε τὸν Ἑλληνα μοναχὸν Βαρλαάμ στὸ Αβιγνον τῆς Γαλλίας. Ὁ Κανελλόπουλος (I. 382) σχολιάζει τὸ γεγονός γράφοντας ὅτι (ἂν διασταυρωθοῦν τὰ δύο πνεύματα δὲν εἶναι διόλου λίγο). Γιατὶ ὅμως βρέθηκαν ἐκεῖ; Ὁ πατέρας τοῦ Πετράρχη εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὸ Αβιγνον μετὰ τὴν ἐξορία του ἀπὸ τὴν Φλωρεντία ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ Δάντης. Ὁ Πάπας εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὸ Αβιγνον μετὰ τὴν οἰονεὶ ἀπαγωγὴν του ἀπὸ τοὺς Γάλλους. Ὁ Βαρλαάμ εἶχε σταλεῖ ἐκεῖ ὡς ἀπεσταλμένος τῆς Ὁρθόδοξης ἱεραρχίας ἢ ὁποῖα ἀντιμετώπιζε τότε ἀναταραχὴ λόγω τῆς αἰρέσεως τοῦ Ἡσυχασμοῦ. Τόσο ἡ Ὁρθόδοξη ὅσο καὶ ἡ Καθολικὴ ἐκκλησία ἦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σὲ κατάσταση συγχύσεως. Ὡστόσο, λόγοι προερχόμενοι ἀπὸ ἀμφότερες μποροῦσαν νὰ συναντῶνται καὶ νὰ συζητοῦν ἰσότιμα καὶ φιλικά. Τοῦτο ἐμελλε νὰ ἐπαναληφθεῖ σὲ πολὺ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ σὲ πολὺ πιὸ σοβαρὲς συνθήκες ἀκριβῶς ἓνα αἰῶνα ἀργότερα στὸ Συμβούλιο τῆς Φλωρεντίας.

Ὅταν κανεὶς διαβάξει τὰ πεπραγμένα τοῦ Συμβουλίου τῆς Φλωρεντίας, ἐντυπωσιάζεται διαπιστώνοντας πόσο εὐκρινεῖς καὶ ἀκέραιοι ἦσαν οἱ συμμετέχοντες, Λατῖνοι καὶ Ἕλληνες, καθὼς στοὺς κόλπους τῶν Ἑλλήνων ἐκεῖνοι ποὺ δέχονταν τὴν Ἑνωσὴ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἐκεῖνοι ποὺ τὴν ἀπόρριπταν. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓναν πραγματικῶς ἱστορικὸ σταθμὸ στὴν πρόοδο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρώπου. Τελικῶς ὑπεγράφη μιὰ θετικὴ συμφωνία μὲ λίγους μόνο διαφωνοῦντες. Ἡ Καθολικὴ ἐκκλησία κέρδισε δύο Ἕλληνες καρδινάλιους, ὁ ἓνας ἐκ τῶν ὁποίων, ὁ Βησσαρίων, παρ' ὀλίγον καὶ νὰ ἀνακηρυχθεῖ Πάπας. Ὁ τελευταῖος μεγάλος Ἕλλην φιλόσοφος — ὁ Πλήθων — βοήθησε μὲ τὴν διδασκαλία του τοὺς Λατίνους νὰ ἐννοήσουν τὸν Πλατωνισμό. Ἐτελέσθησαν κοινὲς λειτουργίαι σὲ πολλὰς ἐκκλησίας κατὰ τις ὁποῖες οἱ πιστοὶ ἦσαν ἐλεύθεροι εἶτε νὰ μνημονεύουν εἶτε νὰ ἀποσιωποῦν τὸ filioque. Ὅταν ὅμως κάποιος Ἀγγλὸς ἐπίσκοπος μετέφρασε τὴν Ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ τῶν συζητήσεων στὸ Συμβούλιο, τὴν τιτλοφόρησε στὰ Λατινικὰ Ἡ ἀληθινὴ ἱστορία μιᾶς ψευδοῦς ἐνώσεως. Ὁ Ἀγγλὸς ἐπίσκοπος δὲν εἶχε πέσει ἔξω: ἐπρόκειτο γιὰ μιὰν ἐξαιρετικὰ βραχύβια ἔνωση.

Ἐνα ἐντυπωσιακὸ σύμπτωμα τῆς ἐπερχομένης ἀναταραχῆς ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι τόσο τὸ ἡγετικὸ στέλεχος τῶν Ἑνωσιακῶν στὴν Φλωρεντία ὅσο καὶ ἡ ἡγετικὴ φυσιογνωμία τῶν Ἀθηνωσιακῶν ὑπῆρξαν ἀμφότεροι μαθητὲς τοῦ Πλήθωνος στὴν σχολὴ του στὸν Μυστρά. Δὲν εἶναι ὅμως σωστὸ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔχασαν τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1453 λόγω τῶν διαφωνιῶν μεταξὺ τους στὸ θέμα τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν: ὅταν ἤρθε ἡ στιγμή, Ἑνωσιακοὶ καὶ Ἀθηνωσιακοὶ πολέμησαν ἐξίσου θαρραλέα τοὺς Τούρκους ἐπὶ τῶν ἐπάλλξεων τῆς Πόλης. Ἐκτὸς τούτου, παρ' ὅλον ὅτι ἡ πτώση τῆς Πόλης ἔβαλε τελεῖα καὶ παύλα στὴν προοπτικὴ

τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, δὲν διέκοψε ὥστόσο καὶ τὴν πνευματικὴ κοινωνία τῆς ἀνατολικῆς μὲ τὴν δυτικὴ Εὐρώπη. Ὑπῆρχαν ἤδη πολλοὶ Ἕλληνες διανοούμενοι ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴ Δύση καὶ πολλοὶ Ἴταλοὶ καλλιτέχνες ποὺ παρήγαγαν ἔργα Ἑλληνικῆς ἐμπνεύσεως. Ὅπως λέει ὁ Καλελλόπουλος στὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ ἔργου του: «Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα δὲν μποροῦμε νὰ ξεχωρίσουμε τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ζωὴ στὴ Δύση καὶ εἰδικώτερα στὴν Ἰταλία».

Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας συνέπιπτε μὲ, ἢ μᾶλλον ἐπεκάλυπτε καὶ προῆγε, τὴν ἀνάδυση τῆς Ἀναγέννησης. Τὸ θέμα αὐτὸ ὅμως παραεῖναι μεγάλο γιὰ νὰ περιληφθεῖ στὰ ὅρια μιᾶς καὶ μόνο διαλέξεως.

Παρὰ τὴν αἰσθητικὴ καὶ πολιτισμικὴ τῆς ἀξία, ἡ Ἀναγέννηση δὲν ὑπῆρξε πρότυπο ἀρετῆς στὴν ἐξέλιξη τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὀνομαζόμενη Μεταρρύθμιση ποὺ τὴν διεδέχθη, κυρίως στὴν βόρειο Εὐρώπη, δὲν διεκρίθη καὶ αὐτὴ γιὰ τὴν ἀρετὴ τῆς, παρὰ τὴν ὀνομασία τῆς. Στὶς Βρετανικὲς νήσους, στὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἑλβετία, ἡ Μεταρρύθμιση ἐπεβλήθη μὲ τὴν πιὸ μεγάλη σκληρότητα. Ἡ Εὐρώπη ἔμοιαζε νὰ ξανακυλάει στὴν βαρβαρότητα στὸ ὄνομα τῆς θρησκείας. Ἐπικρίνοντας τὶς ὀμότητες καὶ τὴν αἱματοχυσία τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνος δὲν μποροῦμε βεβαίως νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι ὁ 20ὸς αἰῶνας ὑπῆρξε, ἂν τοῦτο εἶναι δυνατόν, ἀκόμη χειρότερος. Ἡ σκέψη αὐτὴ ἐπανέρχεται κάθε λίγο στὸ ἔργο τοῦ Κανελλόπουλου, παρ' ὅλον ὅτι τοῦτο δὲν φθάνει, χρονολογικῶς, ἕως τὸν 20ὸ αἰῶνα. Ἔτσι π.χ. ἔχοντας περιγράψει τὶς ὀμορφιὰς τῆς Νυρεμβέργης, ὅταν τὴν ἐπισκεπτόταν ὁ Βησσαρίων τὸν 15ο αἰῶνα, καὶ πάλι τὸν 16ο αἰῶνα τότε ποὺ ὁ τσαγκάρης Hans Sachs (I. 152-3) ἦταν ὁ Ἀρχιτραγουδιστῆς» (Meistersinger) τῆς πόλης, ὁ συγγραφέας ἐνδίδει στὸν πειρασμὸ νὰ μνημονεύσει τὶς ὀμότητες ποὺ διεπράχθησαν ἐκεῖ πρῶτα ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες τοῦ Χίτλερ καὶ κατόπιν ἀπὸ τὰ συμμαχικὰ βομβαρδιστικὰ στὸν δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμο.

Ὁ Κανελλόπουλος νιώθει, προφανῶς, ὀδύνη βλέποντας τὸν Εὐρωπαϊκὸ ἄνθρωπο νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν προσωπικότητά του ὄχι μὲσω τοῦ πολιτισμοῦ ἀλλὰ μὲσω τῆς ἀσκήσεως βίας. Ὡς ἐντιμὸς ἱστοριογράφος, ὅμως, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ πεῖ τὰ πράγματα ὅπως ἀκριβῶς ἔχουν. Μᾶς δίνει ἔτσι κεφάλαια γιὰ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ πέντε γιὰ τὴν σταδιοδρομία τοῦ Ναπολέοντος. Δὲν μποροῦσε νὰ κάνει ἀλλιῶς σὲ μιὰ ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, καθὼς τόσο ἡ Ἐπανάσταση ὅσο καὶ ὁ Ναπολέων ὑπῆρξαν προϊόντα αὐτοῦ τοῦ πνεύματος ἐξίσου γνήσια μὲ τὴν ποίηση τοῦ Δάντη ἢ τοῦ Σαίξπηρ καὶ τὴν μουσικὴ τοῦ Μπάχ. Ὡστόσο μὲ προφανῆ εὐχαρίστηση παρεμβάλλει μεταξὺ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Ναπολέοντος τέσσερα κεφάλαια γιὰ τὸν Μπετόβεν καὶ πέντε γιὰ τοὺς Γκαῦτε καὶ Σίλλερ. Ὁ ἴδιος

θὰ συμφωνοῦσε ἀναμφιβόλως μὲ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ, ὁ ὁποῖος ἔζησε τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση στὸ Παρίσι καὶ χαρακτηρίσε τὸν Ναπολέοντα «μεγαλουργὸ» ἀλλὰ ὄχι «μέγα».

Γνωρίζουμε βεβαίως ὅλοι, ὅπως ἐγνώριζε καὶ ὁ Κανελλόπουλος, τὰ μεγάλα ὀνόματα ποὺ λάμπρυναν τὸ Εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Μποροῦμε μάλιστα καὶ τὰ ἀπαγγέλλουμε ὡς ἓνα εἶδος ἱερῆς ἐπίκλησης σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα: Δάντης, Σαίξπηρ, Θεοβάντες, Μιχαὴλ Ἀγγελος, Ἐλ Γκρέκο, Ρέμπραντ, Ντεκάρτ, Χιούμ, Κάντ, Κόπερνικος, Γαλιλαῖος, Νεύτων, Μπάχ, Μότσαρτ, Βέρντι, Βοικιάκιος, Τζαίην Ὡστεν, Γκαῖτε. Ὁ Κανελλόπουλος μᾶς παροτρύνει νὰ μὴν ξεχνᾶμε καὶ τοὺς Ὅμηρο, Σοφοκλῆ, Πλάτωνα, ἔστω καὶ ἂν τοὺς θεωρεῖ ὡς προδρόμους μᾶλλον παρὰ ὡς ἀντιπροσώπους τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Δὲν ξεχνᾷ ἐπίσης ἐκείνους ποὺ, ἂν καὶ δὲν ἦσαν δημιουργοὶ μὲ τὴν στενὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, εἶχαν ὡστόσο τὴν σφραγίδα τῆς μεγαλοφυΐας. Ἐκφράζει ἔτσι ἓναν ἀπροσδόκητο θαυμασμό γιὰ τὸν φανατικὸ Πουριτανὸ Ὀλιβερ Κρόμγουελ (IV. 377), μνημονεύοντας μάλιστα καὶ μιά του ρήση — σχεδὸν ταυτόσημη μὲ κάτι ποὺ εἶπε ὁ ἀνεκτικὸς καθολικὸς Πασιᾶλ — σὲ μιὰν ἐπιστολὴ του σὲ κάποιον φίλο του: «Τὶ εὐλογία νὰ πεθαίνει κανεὶς κάθε μέρα!»

Πολλὰ ἀπ' ὅσα γράφει ὁ Κανελλόπουλος δείχνουν, ὅτι γι' αὐτὸν τὸ Εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα δὲν ἐγκατοικοῦσε μόνο στὶς μεγαλοφυΐες ποὺ βρίσκονται στὴν στρατόσφαιρα τῆς τέχνης καὶ τῆς διανόησης. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ τροφοδοτήθηκε καὶ ἀπὸ Εὐρωπαίους τῶν χαμηλοτέρων στρωμάτων. Ὁ Κανελλόπουλος ἀφιερώνει συχνὰ ἐκτεταμένες παραγράφους, ἀκόμη καὶ ὀλόκληρα κεφάλαια, σὲ λιγώτερο οἰκεία ὀνόματα, ἐπισημαίνοντας ὅτι καὶ αὐτῶν ἡ συμβολὴ στὸ Εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα ἔχει τὴν σημασία της. Ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἀσχοληθοῦμε σύντομα μὲ ὀρισμένα παραδείγματα.

Τὸ ἓνα (III. 75-109) ἀφορᾷ τὸν Ἑλληνα Μιχαὴλ Τριβώλη ποὺ γεννήθηκε στὴν Ἄρτα τὸ 1470. Αὐτὸς ὁ Μάξιμος ὁ Γραικὸς, ὅπως ἔγινε ἀργότερα γνωστός, μετανάστευσε νέος στὴν Ἰταλία καὶ βρέθηκε στὴν Φλωρεντία ὅπου ἐπηρέασθη βαθύτατα ἀπὸ τὸν Σαβοναρόλα στὸ μοναστήρι τοῦ ὁποῖου εἰσῆλθε ὡς Δομηνικανὸς μοναχός. Μετὰ τὴν καύση τοῦ Σαβοναρόλα ἐπὶ τῆς πυρᾶς, ὁ Τριβώλης ἔμεινε γιὰ μερικὰ ἀκόμη χρόνια στὴν Ἰταλία, πιστὸς στὴν μνήμη τοῦ μέντορός του, τελικῶς δὲ ἐπέστρεψε στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔγινε ὀρθόδοξος μοναχὸς στὸ ὄρος Ἄθως. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐστάλη μὲ ἀποστολὴ στὴ Ρωσία ὅπου διέμεινε ἐπὶ 25 χρόνια, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων πέρασε στὴ φυλακὴ ἢ ὑπὸ περιορισμὸν σὲ μοναστήρι. Ἐμαθε Ρωσικὰ καὶ ἐπηρέασε βαθύτατα τὴν Ρωσικὴ ἐκκλησία. Ὁ Ρωσικὸς λαός, ἂν ὄχι ἡ ἱεραρχία, τὸν θεώρησαν ἅγιο. Στὴν Ἑλλάδα ὅμως τὸ ὄνομά του λησμονήθηκε γιὰ τέσσερις αἰῶνες.

Ἐνα ἄλλο ἀπροσδόκητο ὄνομα στὸ ἔργο τοῦ Κανελλόπουλου (V. 193-210) βρίσκεται στὸν ἀντίποδα — ἀπὸ ἠθικῆς πλευρᾶς — τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. Πρό-

κειται για τὸν διαβόητο Καζανόβα, τοῦ ὁποίου τὴν φήμη ὁ Κανελλόπουλος ἀποκαθιστᾷ ὡς ἓνα σημεῖο. Ἐκ τὸ καίμενό του ὁ Καζανόβας ἀναδύεται λιγώτερο ὡς ψεύτης καὶ γυναικᾶς καὶ περισσότερο ὡς ἓνας πολύτροπος τυχοδιώκτης καὶ διασκεδαστικὸς κοτσομπόλης. Ἡ συμβολὴ του στὴν ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ἦταν τὰ ἐκτεταμένα του ταξίδια καὶ ἡ ποικιλία τῶν ἀνθρώπων πού συνάντησε στὴ ζωὴ του. Σ' αὐτοὺς περιλαμβάνονταν (V. 202-3) ὁ Μέγας Φρειδερεϊκὸς τῆς Πρωσίας ἀλλὰ καὶ ἡ Αἰκατερίνη ἡ Μεγάλῃ τῆς Ρωσίας. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφισβητήσῃ κανεὶς τὶς παρατιθέμενες συνομιλίες του μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς μονάρχες. Ὁ Φρειδερεϊκὸς ὑπῆρξε φιλόφρων λέγοντάς του ὅτι εἶναι («ἓνας πολὺ ὠραῖος ἄνδρας») καὶ ἡ Αἰκατερίνη τοῦ εἶπε ὅτι δὲν μπορούσε νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν συμβουλὴ του καὶ νὰ υἱοθετήσῃ τὸ Γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο, διότι τῆς ἦταν προτιμώτερο νὰ δεχθεῖ «μία μικρὴ πλάνη» παρὰ νὰ προκαλέσῃ στοὺς ὑπηκόους της «μία μεγάλη ὀδύνη» ἀποκόπτοντας ἕνδεκα ἡμέρες ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο.

Τελείως διαφορετικὸς φορέας Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος (VII. 187-207) ὑπῆρξε, κατὰ τὸν συγγραφέα, ὁ Γάλλος ποιητῆς André Chénier, τοῦ ὁποίου ἡ μητέρα ἦταν Ἑλληνίδα. Ὑποψιάζομαι ὅτι ὁ Κανελλόπουλος τὸν ξεχώρισε ὄχι λόγω τῆς καταγωγῆς του ἀλλὰ μᾶλλον διότι ὁ Chénier ἦταν λυρικὸς ποιητῆς, πράγμα σπάνιο στὴν Γαλλικὴ λογοτεχνία τοῦ 18ου αἰώνα. Ἐπίσης ὁ Chénier συμμερίστηκε τὴν τιμὴ καὶ τὴν τύχη τῆς κυρίας Roland: ἀμφότεροι πέθαναν στὴν λαίμηττόμο διότι κατήγγειλαν ἀνοιχτὰ τὴν τρομοκρατία τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. Ὁ Chénier τιμήθηκε μὲ μιὰν ὄπερα πού ἔγραψε γι' αὐτὸν ὁ Giordano καὶ μὲ ἓνα δοκίμιο πού τοῦ ἀφιέρωσε ὁ Sainte-Beuve ὁ ὁποῖος ἐπαίνεσε τὴν «μετριοπάθειά του» (modération). Ὁ Κανελλόπουλος (VII. 196) προσέθεσε τὸ δικό του ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα («Ἦταν γνήσιος “Ἕλληνας”, φίλος τοῦ μέτρου»).

Ἐνας ἄλλος φορέας Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος πλησιέστερος πρὸς τὸν Καζανόβα παρὰ πρὸς τὸν Μάξιμο τὸν Γραικὸ ἢ τὸν André Chénier ἦταν ἓνας Σκώτος τῆς χαμηλῆς ἀριστοκρατίας ὀνόματι James Boswell ὁ ὁποῖος διήγησε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς τοῦ καταγράφοντας τοὺς ἔρωτές του ὅπως καὶ ὁ Καζανόβας. Ταυτόχρονα ὅμως βρῆκε καὶ χρόνο νὰ συγγράψῃ τὴν πιὸ ξακουστὴ βιογραφία στὰ Ἑλληνικά ἀφιερωμένη στὸ Samuel Johnson ὁ ὁποῖος συνέταξε τὸ πρῶτο μεγάλο λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ὁ Κανελλόπουλος ἐπισημαίνει σωστὰ τὸ παράδοξο τοῦ φαινομένου, ὁ Δρ. Johnson ὁ ὁποῖος ἦταν πολὺ διασημότερος τοῦ Boswell ὅσο ζοῦσε, νὰ ἐπιζεῖ σήμερα στὴν μνήμη τῶν νεωτέρων κυρίως, ἂν ὄχι ἀποκλειστικῶς, ἐπειδὴ τὸν βιογράφησε ὁ Boswell. Ἀνεξερεύνητοι αἱ βουλαὶ τοῦ πνεύματος τῆς Ἱστορίας!

Τὰ πρόσωπα πού προανέφερα ἦσαν ὅλα δευτερεύοντα ἀλλὰ εἶχαν τὴ σημασία τους ὡς φορεῖς Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ὁ Μάξιμος ὁ Γραικός, ὅμως, ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὡς πρωτοπόρος. Τὸ κεφάλαιο πού τὸν ἀφυρᾷ εἶναι τὸ πρῶτο στὸ ὁποῖο ὁ Κανελλόπουλος καταπιάνεται μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ρωσίας. Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου (III. 108) γράφει: «Ἐτσι, τώρα πού θὰ ξαναγυρίσουμε στὴν Εὐρώπη, θὰ βρεθοῦμε πάλι σ' ἓναν ἄλλο κόσμο, μπροστὰ σ' ἄλλα πνευματικὰ ἢ ἠθικὰ προβλήματα... Κάτι σὰν Λούθηρος ἦταν κι' ὁ Μάξιμος ὁ Γραικός στὴ Ρωσία».

Ἡ Ρωσία δὲν ἦταν βέβαια ἀκόμη τμήμα τῆς Εὐρώπης ἀλλὰ ἡ σύγκριση τοῦ Μαξίμου μὲ τὸν Λούθηρο εἶναι ἐξαιρετικὰ κολακευτικὴ. Ὑ 16ος αἰῶνας στὸν ὁποῖο ἀνῆκαν ἀμφότεροι ἦταν μιὰ πρωτοποριακὴ ἐποχὴ. Στὴν θρησκεία ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς μεταρρύθμισης, στὴν ἐπιστήμη, ἡ ἐποχὴ τοῦ Κοπέρνικου καὶ τοῦ Γαλιλαίου, στὴν ἰατρικὴ, ἡ ἐποχὴ τοῦ Χάρβεϋ καὶ τοῦ Παρακέλσου, στὴν λογιισύνη, ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἐράσμου (τοῦ ὁποίου τὸ μόνο ἐλάττωμα ὑπῆρξε ὅτι δίδαξε στοὺς δυτικούς νὰ προφέρουν λανθασμένα τὰ Ἑλληνικά), στὶς ποντοπόρες ἐξερευνήσεις, ἡ ἐποχὴ τοῦ ἐποικισμοῦ τῆς Βορείας καὶ Νοτίας Ἀμερικῆς, στὸ θέατρο, ἡ μεγάλη ἐποχὴ τῶν Ἰσπανῶν καὶ Ἀγγλῶν δραματουργῶν (στοὺς ὁποίους ὁ Κανελλόπουλος διστάζει νὰ προσθέσει τοὺς Γάλλους).

Οἱ δύο αἰῶνες πού ἐπηκολούθησαν καὶ ἰδίως ὁ 18ος ὑπῆρξαν, ἀντιθέτως, ἐποχὲς ἐδραιώσεως. Τὸ Εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα γονιμοποιήθηκε ἀπὸ ἐκτεταμένα διηπειρωτικὰ ταξίδια. Ἡ κυριαρχοῦσα παιδεία ἦταν Γαλλικὴ καὶ οἱ μορφωμένοι τῆς ἐποχῆς μιλοῦσαν Γαλλικά. Αὐτοὶ οἱ δύο αἰῶνες ὡστόσο, δὲν ἐπέδειξαν τὴν ἐκπληκτικὴ δημιουργικότητα τοῦ 16ου (IV. 505). Ἡ μόνη μεγάλη ἐξαιρεση ἦταν ὁ κόσμος τῆς μουσικῆς. Ὁ Κανελλόπουλος λέει ὅτι «τὸ μέγιστον γεγονός στὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα εἶναι ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ θαύματος τῆς μουσικῆς». Ἀναφερόταν προφανῶς στὸν Μπάχ, τὸν Χέντελ, τὸν Χάϋδν καὶ τὸν Μότσαρτ πού ἦσαν ὅλοι τοὺς Γερμανικῆς καταγωγῆς.

Οἱ τύχες τους ἦσαν χαρακτηριστικὲς τῶν καιρῶν πού ζοῦσαν. Ὁ Μπάχ δὲν ταξείδευε ποτὲ ἔξω ἀπὸ τὴ χώρα του καὶ τὸ ἔργο του εἶχε σχεδὸν λησμονηθεῖ ἕως τὴ στιγμή πού τὸ ἀνεκάλυψε ἐκ νέου ὁ Μότσαρτ. Οἱ Χέντελ, Χάϋδν καὶ Μότσαρτ, ταξείδευαν πολὺ καὶ ἔγιναν γνωστοὶ σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη — ἰδίως στὴ Μεγάλῃ Βρετανία ἡ ὁποία δὲν εἶχε δικούς της συνθέτες λόγῳ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Πουριτανῶν τοῦ 17ου αἰῶνος. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς μουσουργοὺς οἱ συγγραφεῖς δὲν εἶχαν ἀνάγκη νὰ ταξιδεύουν γιὰ νὰ γίνουν διάσημοι: ἀντὶ αὐτῶν κυκλοφοροῦσαν τὰ ἔργα τους. Οἱ Γάλλοι κλασσικοὶ ἔγιναν πασίγνωστοι, ὁ Σαίξπηρ ἀπέσπασε ἐπίσης τὸν θαυμασμὸ ὅλων, πλὴν τῶν Γάλλων. Ἡ Γερμανικὴ Ἀναγέννηση ξεκινοῦσε καὶ αὐτὴ ὄχι μόνον μὲ μουσικούς ἀλλὰ καὶ μὲ ποιητὲς ὡς ὁ Γκαῖτε καὶ ὁ Σίλλερ, μὲ ἱστορικούς

τῆς τέχνης ὡς ὁ Λέσσιγκ καὶ ὁ Βίνκελμαν, φιλοσόφους ὡς ὁ Κάντ, καθὼς καὶ μὲ μιὰ βασιλικὴ μεγαλοφυΐα, τὸν Φρειδερεΐκο τὸν Μέγα, τὸν πιὸ προικισμένο μονάρχη ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Καρλομάγνου.

“Ὅλοι αὐτοὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἔφεραν τὴν τέχνη τους ὡς τὴν «ὄλοκλήρωση» — κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Κανελλόπουλου — ἀλλὰ οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν δὲν θὰ ἐδέχοντο ὅτι ἀποτελοῦσαν κομμάτι μιᾶς διεθνοῦς κοινότητος τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Γκαϊτε ἀνεγνώρισε τὸ χρέος του στὸν Σαίξπηρ, ὁ Κάντ ἀνεγνώρισε τὸ δικό του στοὺς Λόκ καὶ Χιούμ, ἐνῶ ὁ Φρειδερεΐκος ἦταν τόσο ἀφοσιωμένος στὴν Γαλλικὴ γλῶσσα ὥστε δὲν ἄντεχε νὰ διαβάξει ἢ νὰ γράφει Γερμανικά. Δὲν εἶναι λοιπὸν νὰ ἀπορεῖ κανεὶς πὺ ὁ Γάλλος βιογράφος του τὸν ἀποκαλεῖ «μεγάλου Εὐρωπαῖου» (VI 119). Ἡ πολιτισμένη Εὐρώπη δὲν ἦταν πιά διηρημένη — τουλάχιστον μονίμως — ἀπὸ σύνορα πὺ χωρίζαν ἐχθρούς. Τοῦτο ἴσχυε καὶ γιὰ τὴν ἐμπορικὴ Εὐρώπη. Ἀκόμη καὶ τὰ σύνορα τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἦσαν διαπερατὰ τόσο σὲ ἀριστοκράτες-τουρίστες ὅσο καὶ σὲ ἐμπόρους.

Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πολλαπλασιάσει ἐπ’ ἄπειρον τὰ παραδείγματα πὺ προσκομίζει ὁ Κανελλόπουλος γιὰ νὰ ἐξεικονίσει τὴν ἀποκρυστάλλωση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ τὴν ἀνάδυση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρώπου. Ποιὰ ἦταν ὅμως ἡ πορεία τῆς Εὐρώπης ὡς πολιτικῆς ὄντοτης; Μήπως πρόκειται ἀπλῶς γιὰ μιὰ βολικὴ ὀνομασία πὺ δίδεται σὲ μιὰ γεωγραφικὴ περιοχὴ; Ἡ μήπως μποροῦν νὰ ὑπάρχουν Εὐρωπαῖοι χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀναγκαστικὰ Εὐρωπαϊκὴ ὄντοτης; Ἐὰν δεχθοῦμε κάτι τέτοιο, τοῦτο θὰ σήμαινε ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ Ἀμερικανῶν ἀλλὰ νὰ ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, πράγμα πὺ θὰ ἀποτελοῦσε ἐγγενῆ ἀντίφαση. Σήμερα ἔχουμε ὅλο καὶ περισσότερα διεθνῆ σώματα πὺ ἀσκοῦν κυριαρχικὴ ἐξουσία καὶ περιέχουν τὴν λέξη «Εὐρώπη» στὴν ὀνομασία τους: Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης, Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριον κ.ο.κ. Ἀπὸ τότε ὅμως πὺ ιδρύθησαν αὐτοὶ οἱ θεσμοὶ φαίνεται νὰ ἔχουν ἀύξηθεῖ οἱ φιλονικίες στὴν Εὐρώπη, ἐνῶ ζήσαμε καὶ ἓνα τουλάχιστον αἱματηρὸ πόλεμο κατὰ τὴν πρόσφατη δεκαετία.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης ὡς πολιτικῆς καὶ πολιτισμικῆς ὄντοτης κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς εἶναι σήμερα τεχνικῶς ἐφικτὴ ἐφόσον ὑπάρξει ἡ βούληση πρὸς τοῦτο. Κατὰ πόσον ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ εἶναι καὶ ψυχολογικῶς ἢ ἠθικῶς ἐφικτὴ, δὲν εἶναι γνωστό. Ἄς μὴ νὰ λησμονοῦμε ὅτι οἱ Βοραιοαμερικανοὶ διέθεταν, στὸ ξεκίνημά τους, ἓνα μεῖζον πλεονέκτημα ἔναντι τῆς σημερινῆς Εὐρώπης. Εἶχαν κοινὴ προέλευση καὶ κοινὴ γλῶσσα. Παρ’ ὅλα αὐτὰ — ἄς μὴν τὸ ξεχνᾶμε — χρειάστηκε νὰ διεξαγάγουν ἓνα αἱματηρὸ ἐμφύλιον πόλεμο γιὰ νὰ διατηρήσουν τὴν ἔνωσή τους. Στὸ θέμα τῆς γλώσσας πα-

ρατηρεῖται ἓνα ἐντυπωσιακὸ παράδοξο στὴν σημερινή Εὐρώπη: τὰ Ἀγγλικά πού εἶναι πιὸ κοντὰ στὴν ἔννοια μιᾶς κοινῆς Εὐρωπαϊκῆς γλώσσας ἀπὸ κάθε ἄλλη, ὁμιλοῦνται ἀπὸ Ἀγγλους οἱ ὁποῖοι δείχνουν σήμερὰ τὸν λιγώτερο ἐθνουσιασμὸ ἀπὸ κάθε ἄλλο ἔθνος γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης.

Τονίζω τὴ λέξη «σήμερα» διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προβλέψει κανεὶς τὶς ἐξελίξεις σὲ μιὰ δεκαετία ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε καὶ ὅταν πέθανε ὁ Κανελλόπουλος ἐδῶ καὶ δέκα χρόνια. Ὅταν τελείωσε τὸν δέκατο τόμο του, ὁ ἴδιος δὲν εἶχε καμμία ὑποχρέωση νὰ σκεφθεῖ τὸ μακροπρόθεσμο μέλλον τῆς Εὐρώπης δεδομένου ὅτι ὁ δέκατος αὐτὸς τόμος ἔληγε ἕως πρὶν ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ 19ου αἰῶνος. Ὅταν ὅμως ἐκδόθηκε ὁ 11ος τόμος μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Διονυσίου Λιβανοῦ, ἀποτελούμενος ἀπὸ ὀκτὼ μόνον κεφάλαια, κατέστη σαφὲς ὅτι ὁ συγγραφεὺς, ἂν εἶχε ζήσει, θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ εἶχε προβληματισθεῖ παραπέρα προωθῶντας τὸ θέμα του στὸ μακροπρόθεσμο μέλλον. Πόσο ὅμως μακροπρόθεσμο; Ἐὰν εἶχε σκοπὸ νὰ φέρει τὴν Ἱστορία του ὡς τὶς μέρες μας, ἢ ἔστω ἕως τὸ ἥμισυ τοῦ τρέχοντος αἰῶνος, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀγνοήσει τὶς πιθανὲς ἐξελίξεις στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἕνωσι.

Θὰ τὶς ἐξέταζε, χωρὶς ἀμφιβολία, μὲ τὴν συνήθη του μετριοπάθεια καὶ τάκτ — τὸ ἴδιο ἐκεῖνο τάκτ πού ἔδειξε σὲ ἓνα προηγούμενο κεφάλαιο ἀντιμετωπίζοντας τὶς ἀπόψεις Σλάβων λογίων πού ὑποστήριζαν ὅτι οἱ Σέρβοι εἰκονογράφοι εἶχαν ἀναπτύξει ἓνα δικό τους ὕφος ζωγραφικῆς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸ. Δεδομένου ὅτι ὁ Χέγκελ πού ἔγραψε ὡς πρῶτο μεῖζον ἔργο του τὴν «Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος» (des Geistes στὰ Γερμανικά) εἶναι — κατὰ σύμπτωσιν — καὶ ὁ τελευταῖος φιλόσοφος τὸν ὁποῖο ἐξετάζει στὸν ἐνδέκατο τόμο του, ὁ Κανελλόπουλος ἀποκλείεται νὰ μὴν ἔλαβε ὑπόψη του τὴν περιφημῆ, ἂν καὶ κάπως αἰνιγματικὴ φράση τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου, ὅτι «ἡ γλαυὺξ τῆς Ἀθηνᾶς ἀπλώνει τὶς τὶς πτέρυγές της μόνον κατὰ τὸ δειλινόν». Κατὰ τὸν καθολικὸ ἱστορικὸ τῆς φιλοσοφίας Frederick Coplestone, τὸν ὁποῖο μνημονεύει ὁ Κανελλόπουλος, ὁ Χέγκελ ἤθελε μ' αὐτὸ νὰ πεῖ ὅτι «ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία ἐμφανίζεται κατὰ τὴν περίοδο ὀριμότητος ἐνὸς πολιτισμοῦ ἔτσι ὥστε, ὅταν ὁ φιλόσοφος προσπαθεῖ νὰ καταλάβει αὐτὸ πού συντελεῖται, τοῦτο ἤδη ἀποτελεῖ παρελθόν». Ὁ Oswald Spengler ἐρμήνευσε κατὰ ὁμότερο τρόπο τὰ λόγια τοῦ Χέγκελ ὡς περιγράφοντα τὴν Παρακμὴ τῆς Δύσεως ὅπως τιτλοφόρησε τὸ δικό του ἀπαισιόδοξο σύγγραμμα.

Εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ Κανελλόπουλος δὲν θὰ εἶχε ποτὲ υἱοθετήσει μιὰ τόσο ἀπαισιόδοξον ἐρμηνείαν. Ποιὸ θὰ ἦταν ὅμως τὸ δικό του συμπέρασμα; Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅλα τὰ στοιχεῖα, νομίζω ὅτι ὁ ἴδιος δὲν θὰ στενοχωριόταν πού τὸ μεγάλο του ἔργο τελείωνε τὸν 19ο καὶ ὄχι τὸν 20ὸ αἰῶνα. Ὅσο ἡ Ἱστορία του προσήγγιζε τὴν ἐποχὴ

μας, τόσο περισσότερο θα έμοιαζε σήμερα ξεπερασμένη. Τελειώνοντάς την στον 19ο αιώνα δεν διέτρεχε αυτόν τον κίνδυνο. Η ιστορική προοπτική του Κανελλόπουλου διετηρήθη σε εκείνην ακριβώς την απόσταση ασφαλείας ή οποία τον προστάτευε από επικρίσεις. "Αν είχε φθάσει έως την δεκαετία του 1980, αυτές θα ήταν αναπόφευκτες.

Ο Κανελλόπουλος μπορεί να ήξερε και ασφαλώς θα εκτιμούσε το ανέκδοτο για έναν Κινέζο φιλόσοφο της εποχής μας, ο οποίος όταν ρωτήθηκε για τις συνέπειες της Γαλλικής Έπαναστάσεως απάντησε: «Είναι πολύ νωρίς ακόμη για να πει κανείς». Εάν ο Κανελλόπουλος είχε ρωτηθεί στα τελευταία χρόνια της ζωής του σχετικά με τις προοπτικές της Ευρωπαϊκής Ένώσεως, νομίζω ότι θα έδινε μια παρόμοια και εξίσου συνετή απάντηση. "Οντως είναι «πολύ νωρίς ακόμη για να πει κανείς».

Όστόσο εγώ προσωπικώς εξακολουθώ να θεωρώ την ένωση της Ευρώπης ως λίαν απίθανη για έναν λόγο τον οποίο συνάγω από το μεγάλο έργο του Κανελλόπουλου, παρ' όσον ότι ο ίδιος δεν καταλήγει σε αυτό το συμπέρασμα. Σε διάφορα σημεία στην Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος και δὴ από το πρώτο-πρώτο κεφάλαιο ο Κανελλόπουλος διακρίνει το κλασσικό και το ρομαντικό στοιχείο στην πνευματική ζωή.

Την διάκριση αυτή την κάνει στον τομέα της λογοτεχνίας και των τεχνών γενικώς αλλά αυτή μπορεί να ισχύσει και για τὰ ἔθνη. Στους Ίταλους και τους Γάλλους υπερισχύει το κλασσικό στοιχείο, όπως σαφώς προκύπτει από τον θαυμασμό που εκφράζει ο Κανελλόπουλος για τον Δάντη και τον Βολταίρο. Στους Βρετανούς και τους Γερμανούς κυριαρχεί το ρομαντικό στοιχείο, όπως δείχνει και πάλι ο θαυμασμός του Κανελλόπουλου για τον Σαίξπηρ και τον Γκαίτε. Νομίζω ότι μπορούμε να προσθέσουμε ότι και στην Ελλάδα δεσπόζει το ρομαντικό πνεύμα, διότι μόνον ένα ρομαντικό έθνος που γέννησε τον Λεωνίδα και τον Σωκράτη θα τολμούσε να κηρύξει τον πόλεμο στους Χίτλερ και Μουσολίνι, όταν οι δύο αυτοί κακοποιοί είχαν, στην ουσία, ολοκληρή την Ευρώπη στα χέρια τους.

Είναι, ωστόσο, πολύ δύσκολο αν όχι ανέφικτο, να επιτύχει κανείς εν καιρῶ ειρήνης να συγχωνεύσει ομάδες εθνῶν των οποίων ή νοοτροπία είναι βασικῶς ρομαντική με ομάδες των οποίων ή νοοτροπία είναι βασικῶς κλασσική. Δὲν έχει κανείς παρά να ρίξει μιὰ ματιά στις τελειῶς διαφορετικὲς συνθήκες, μέσα στις ὁποῖες δημιουργήθηκαν οἱ ΗΠΑ, για να συλλάβει τις δυσκολίες δημιουργίας Ἑνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ευρώπης. Αυτό είναι το δικό μου συμπέρασμα και δὲν μπορῶ να πῶ ότι θα ἦταν και το συμπέρασμα του Κανελλόπουλου αν εἶχε ζήσει και εἶχε ἀξιωθεῖ να ὀλοκληρώσει το μεγάλο του έργο.